

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

Արևիկ Մելիքյան

Սարգսարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան, Ազատագրական պայքարի պատմության բաժին

ՀՀ, Արմավիրի մարզ, գյուղ Արաքս, Դանիել-Բեկ Փիրումյան փող. 1

Էլ. հասցե՝ arevikmeliqyan@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 15.11.2021, գրախոսվել է 16.03.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-43

Ներածություն

Արամ Մանուկյանը (Սարգիս Հովհաննիսյան, 1879-1919) առանձնահատուկ տեղ է գրավում հայ ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Նրա մեծությունը դրսևորվեց իր ապրած ժամանակաշրջանի հարուստ իրադարձությունների բովում (ցեղասպանություն, Վանի հերոսական պաշտպանություն, Մայիսյան հերոսամարտեր): Իրադարձություններ, որոնց շնորհիվ վերականգնվեց Հայոց անկախ պետականությունը: Անգնահատելի է Արամ Մանուկյանի դերակատարումը այդ պատմական ժամանակաշրջանում:

Արամ Մանուկյանի մասին լույս են տեսել գրքեր, հոդվածներ, արխիվային փաստաթղթեր: Պահպանվել են նաև հետաքրքիր և արժեքավոր տեղեկություններ նրա ընկերների ու ժամանակակիցների հուշերում, որոնք բացահայտում են Արամ հեղափոխական գործչին ու մարդուն: Նրա մասին հուշեր են գրել Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Արշավիր Շահխաթունին, Արշալույս Աստվածատրյանը և ուրիշներ: Արամի մահվան առիթով 1919 թ. «Աշխատանք» թերթը թողարկել է հատուկ համար, իսկ մահվան 50-ամյակի կապակցությամբ լույս է տեսել «Արամը Մահուան յիսնամեակին առթիւ» գիրքը, որի էջերում զետեղված են ժամանակակիցների հուշ-հոդվածները: Արամ Մանուկյանի մասին տեղեկությունները շատ են ու տարաբնույթ: Մենք ընտրել ենք դրանցից մի քանիսը, որոնցում անդրադարձ է կատարված մեծ հայորդու մանկությանը, ուսումնառության տարիներին, մանկավարժական ու հեղափոխական գործունեությանը՝ փորձելով ներգրավել սովորում մնացած փաստերը:

Հուշագիրները հիացմունքով են խոսում Արամի անձի, ազգային-հեղափոխական գործունեության, ժողովրդի վրա նրա թողած ազդեցության և հայոց կյանքում կատարած դերի մասին: Բազմաբնույթ տեղեկություններով հարուստ այդ նյութերը հնարավորություն են տալիս տեղափոխվելու այդ ժամանակաշրջան՝ ամբողջական կարծիք կազմելու Արամ Մանուկյանի մասին, ծանոթանալու նրա կյանքի հանգամանքներին:

Ուսումնառության շրջանը

Արամ Մանուկյանը Հովհաննիսյան ընտանիքի կրտսեր զավակն էր՝ սիրված բոլորի կողմից: Ուսման հարգը իմացող հայրը որդուն տանում է Շուշիի Ագուլյաց ծխական երկսեռ դպրոց և տեսչին խնդրում. «Վարժապետ, տղղաս պերալըմ վեր լուս հըվաքի, չորա դօլը մըթէն ա, թող մըզ նըման քէօն չըմնայ»¹:

Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցում² ուսանելու տարիներին նա ընդգրկվում է դաշնակցական խմբի մեջ: Արամի հեղափոխական գործունեությունն աննկատ չի մնում թեմական դպրոցի տեսուչների աչքից, և նրան հեռացնում են այնտեղից (1900-1901 ուստարվա վերջին), արտաքսում են նաև քաղաքից: Երևանի թեմական դպրոցում ուսանելիս ևս նա մասնակցում է ազգային-հասարակական շարժումներին: Արամը պատրաստում էր «դասախոսություններ, ռեֆերատներ... կապ պահում ուրիշ քաղաքների աշակերտական միությունների հետ և մասնակցում կուսակցական ընդհանուր գործունեությանը»³:

Թեպետ ուսման ծարավ էր և շատ կուզենար շարունակել կրթությունը, սակայն հայրենիքի փրկության գործը առաջնային էր նրա համար: 1912 թ. Ժնևում կայացած ՀՅԴ ուսանողական համագումարի ժամանակ արտասանած ճառում նա ասում է. «Ընկերներ, դուք երջանիկ էք, որ միջնակարգ դպրոցն յետոյ հնարատրութիւն ունեցաք համալսարան մտնելու: Ես, սակայն, իմ ընկերների հետ միասին զուրկ էի այդ հնարատրութիւնից: Մենք թեմականը աւարտելուց յետոյ մեր հայեացքը ուղղեցինք դէպի Հայաստան, ուր, ճիշտ է, «յաւելեալ արժէք» չկար, բայց կար «յաւելեալ արին»: Անմիջապէս անցանք Երկիր, ուր և մէկը միւսի յետևից ընկան մեր լաւագոյն ընկերները»⁴:

Արամ Մանուկյանը Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հուշերում

1902 թ. սկսած՝ նա զբաղվել է հեղափոխական գործունեությամբ: «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» վերնագիրը կրող հուշագրության մեջ Ռուբեն Տեր-Մինասյանն⁵ անդրադարձել է նրա հայրենանվեր գործունեությանը՝ ներկայացնելով բազմաթիվ հետաքրքիր ու կարևոր պատմություններ Արամի մասին: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի որդին՝ Վահե Տեր-Մինասյանը, գրել է. «Այսպէս են պատմած ինծի, որ Արամի անկենդան մարմնի առջեւ, հայրս խնդրած է, որ փոքր տեղ մը պահեն անոր գերեզմանին մէջ, որպէսզի, երբ իր գործը աւարտէ, գայ հանգչելու իր ընկերոջ կողքին, ինչպէս որ ապրած ու

¹ Թաղե 1929, 28:

² Ասրյան 2009, 13-14:

³ Վրացյան 1919, 2:

⁴ Թաղե 1929, 29:

⁵ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը եղել է ֆիդայի, ռազմական, պետական, կուսակցական-քաղաքական գործիչ, զինվորական նախարար (1920 թ. ապրիլի 3 – նոյեմբերի 23):

գործած էին կողք կողքի... Չկայ մեկը որ ասելի ուժեղ դրոշմ դրած լինի հորս վրայ քան Արամը: Չկայ մեկը որուն հայրս ասելի սիրած լինի քան Արամին»⁶:

Ռ. Տեր-Մինասյանը Արամին առաջին անգամ հանդիպել է Կարսում, որտեղ Արամը զբաղված էր ոչ միայն գործիչներ պատրաստելով, այլև կազմակերպչական-քարոզչական աշխատանքներով⁷: Ռուբենը հենց Արամի մոտ էլ ստացել է իր հեղափոխական մկրտությունը⁸:

Առաջին իսկ պահից Ռուբենը նկատել է Արամի տպավորիչ արտաքինը. «Ցատու աչքերով մարդը խիստ կ'երեւար, եւ կարծես ան էր մեծաւորը... ան այդտեղ հաւաքուածներուն մէջ ամենէն սիրելին, ամենէն յարգուածն էր»⁹: Ռուբենը Արամին բնութագրել է որպէս խստապահանջ, գործին նվիրված, կատակասեր մարդ. «...այժմ ան ցերեկուան խոժոռ մարդը չէր. ընդհակառակն, ամէնուն հետ կը խօսէր, կը կատակէր եւ որուն որ խօսք մը ըսէր՝ ան կը հալուէր, կ'երջանականար...»¹⁰: Տպավորված Արամի ելույթով՝ նա նշում է. «Կարսի Սերգէյն էր, որ հետագային եղաւ Վանի Արամ: Ան յետոյ դարձաւ Երեւանի դիկտատոր Արամը»¹¹:

Նմանատիպ ելույթներից մեկի ժամանակ Արամը ցավով էր հիշել իր նահատակված ընկերներին, որոնք անմահության էին արժանացել. «Սիրելիք, լացը, սուգը նրանց համար չէ... Լացը, սուգը մեզի համար է, որ խօսում ենք նահատակութիւնից, բայց վախենում ենք վաստակել զայն...»¹²:

Արամը մտադիր է եղել Կարսից անցնել Սասուն, բայց Սասունի անկման լուրն առնելուց հետո մեկնել է Վան, որտեղ էլ սկսվել է նրա եռանդուն գործունեությունը: 1906 թ. Արամը մեկնել է Վիեննա՝ ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովին մասնակցելու նպատակով: Նա ընդհանուր ժողովից հետո կրկին վերադարձել է Վան, որտեղ էլ մնացել է մինչև 1915 թ.:

Երկու ընկերները դարձյալ հանդիպել են այս անգամ արդեն Վանում: Ռուբենն այսպես է բնութագրել նրան. «Արամը Վանի կուռքն էր, անոր ուժի, կամքի մարմնացումը»¹³: Շնորհիվ իր խոհեմ և զուսպ վարվելաձևի՝ նա այստեղ կարողացել է շահել տեղացիների սերն ու համակրանքն ու քայլ առ քայլ իրականացնել իր առջև դրված խնդիրները: Արամն իր համախոհների հետ ստեղծել է մարտական խմբեր, երկիր ներկրել զգալի քանակությամբ զենք, ժողովրդին վարժեցրել զենքի գործածության և կռվի փորձառության մեջ, հիմնել կրթօջախներ և կազմակերպել իրավական օգնություն: Նա իր զինակիցների հետ եղել է ինքնապաշտպանության հիմնական կազմակեր-

⁶ Ռուբեն 1982, 2, 5:

⁷ Ստեփանյան 2010, 111:

⁸ Ստեփանյան 2008, 9:

⁹ Ռուբեն 1982, 1, 41-42:

¹⁰ Ռուբեն 1982, 1, 42:

¹¹ Ռուբեն 1982, 1, 42:

¹² Ռուբեն 1982, 1, 45:

¹³ Ռուբեն 1982, 2, 89:

պիչն ու ոգեշնչողը: Աշխատանքներն անարդյունք չեն անցել, և տեղի հայությունը 1915 թ. դիմել է հերոսական ինքնապաշտպանության: Պաշտպանությունն իրականացվել է գրեթե անթերի, որի շնորհիվ փրկվել է Վանի հայության ճնշող մեծամասնությունը:

Արամ Մանուկյանի գործունեությունը Երևանում

Հետագայում նա հեռացել է Վանից և մինչև 1917 թ. դեկտեմբերը հաստատվել Թիֆլիսում՝ ակտիվորեն մասնակցելով Կովկասում ընթացող ազգային-քաղաքական կյանքին: Հայոց ազգային խորհրդի որոշմամբ 1917 թ. դեկտեմբերի վերջին Արամը գնում է Երևան: Ռուբենն իր հուշերում անդրադարձել է նաև Արամի՝ ներքին գործերի նախարար եղած ժամանակահատվածին. «Կառավարության գալով՝ Երեւանի Ազգային Խորհուրդը լուծեցաւ, բայց Արամը նորաստեղծ իշխանութեան մէջ ալ մնաց ծանրութեան կեդրոնը»¹⁴:

Հայաստանի Առաջին հանրապետության կառավարության մեջ Ա. Մանուկյանը ներքին գործերի նախարար էր (նախարար նշանակվել է 1918 թ. հուլիսի 26-ին)¹⁵: Այս մասին Ռուբենը գրել է. «1918ին, երբ Հայաստանի օրինական կառավարութեան Քաջազնունու դահլիճն էր կազմած, փաստօրէն կառավարութիւնը մնում էր Արամը, թէեւ նա ներքին գործոց նախարար էր միայն»¹⁶:

Ներկայումս, երբ վտանգված են Հայաստանի սահմանամերձ տարածքները, ինչպես նաև Սյունիքի ճակատագիրը, անդրադառնանք 1918 թ. ամռանը Արամ Մանուկյանի և Կովկասյան ճակատի թուրքական զորքերի գերագույն հրամանատար Խալիլ փաշայի հանդիպմանը: Նշենք, որ թուրքական գաղափարախոսության մեջ ոչինչ չի փոխվել այս 100 և ավելի տարիների ընթացքում, և պատմական, քաղաքական իրավիճակները բավական նման են իրար: Հանդիպման ժամանակ քննարկվել է Հայաստանի սահմանների ընդլայնման հարցը, որի շրջանակում արծարծվել է նաև Մեղրիի խնդիրը: Նա, ինչպես միշտ, այստեղ էլ ցուցաբերել է բացառիկ հետևողականություն ու խոհեմություն: Ռուբենն այս մասին գրում է. «Արամը Խալիլ փաշայից (որ եկած էր Երևան այցի) կը պահանջէր սահմանների ընդարձակում եւ ապրելու հնարաւորութիւն: Խալիլ փաշան... կանխիկ կ'առաջարկէր, որ հայերը դատարկեն Զանգեզուրի Մեղրի գաւառակը, որպէսզի իրենք անմիջապէս կապուին Բագուի հետ. ի փոխարէն դրան պատրաստ էր ի հաշիւ Ադրբեջանի ընդարձակել Հայաստանի սահմանները դէպի Զիւանշիր եւ Վարանդա: Դա փաստօրէն կը նշանակէր ուժ տալ փան-թուրանիզմին: Նա կ'առաջարկէր

¹⁴ Սուքիասյան 2010, 98:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 10, թ. 1:

¹⁶ Ռուբեն 1990, 7, 312:

զինուորական դաշինք կնքել դաշնակիցների դեմ... Այս խօսակցությունները ոչնչով վերջացան, մնաց եղած վիճակը: Միակ օգուտը եղաւ այն, որ Արամի անձնական կապի շնորհիւ, Խալիլ փաշան Հայաստանին շնորհեց 25 000 փութ ցորեն գաղթականաց համար... Եկած ցորենը բաժանուեց սովահարներին...»¹⁷: Նրա փորձն այսօր մեզ կարող է օգնել հայ ժողովրդի համար շահեկան դիրքերից բանակցել հարցի լուծումը գտնելու համար:

Համատեղ գործունեության ընթացքում Արամն ու Ռուբենը շատ հարցերում եղել են համամիտ: 1918 թ. Հայաստանի Հանրապետության նորաստեղծ կառավարությունը բազմաթիվ խնդիրների շարքում ստիպված էր լուծել նաև շատ կարևոր մի խնդիր. հարկավոր էր շատ արագ իրականացնել որբ երեխաների փրկության գործը: ՆԳ նախարար Ա. Մանուկյանը հանդես է գալիս որբերին օգնելու անհրաժեշտության մասին կոչով. «...50 000-ի հասնող որբերի մի ամբողջ սերունդ խնամելն ու դաստիարակելն այսօր մեզ համար ինքնօգնության լավագույն ակտերից մեկն է, որ պետք է կատարենք մեր բովանդակ ուժերը լարելով և մեր հոգու ամբողջ կորովը կյանքի կոչելով... Մեծ է կարիքը, միջոցները՝ սուղ, ժամանակը՝ կարճ... Փրկեցե՛ք նրանց»¹⁸: Որբերի հետ կապված խնդիրներում Արամն անգամ պատրաստ էր գնալ ծայրահեղ քայլերի և խախտել գործող օրենքները: Այդ օրերին դպրոցական համակարգը կանոնավորելու համար ազատվել են տարբեր հաստատությունների կողմից զբաղեցված դպրոցական շենքերը, իսկ Ռ. Տեր-Մինասյանի նախաձեռնությամբ Երևանի դպրոցներից մեկի շենքը, առանց օրինական թույլտվության, վերածվել է որբանոցի: Լսելով այդ կապակցությամբ Երևանի փոխքաղաքագլուխ Ա. Աստվածատրյանի բողոքներն ու Ռուբենի այն արդարացումը, թե՛ «Ողջ եւ ապահով երեխաների ուսման հարցն աւելի կարևոր չէ, քան փողոցներում թափուածների ու քաղցի ճիրաններում գալարուողների կեանքը», Արամը հավանություն է տալիս Ռուբենի վարմունքին՝ ասելով. «Կան դէպքեր, երբ օրէնքն ու իրաւունքը գործադրելով՝ մենք յանցաւորներ ու չարագործներ կը դառնանք, մանաւանդ, երբ դէպքերը տեղի են ունենում գահավէժ արագութեամբ եւ ստեղծում դրոպիւններ, որոնք օրէնքը չէր կարող նախատեսել»¹⁹:

Արշավիր Շահխաթունու հուշերը

Մեկ այլ հուշագրության հեղինակը Երևանի զինվորական պարետ Արշավիր Շահխաթունին է: Այն կրում է «Սարդարաբադի հերոսամարտը եւ մահափորձ Արամ փաշայի դէմ» խորագիրը: Հուշերը գրվել են թարմ տպավորությունների ներքո: Այդ օրերին Երևանի Հայոց ազգային և Զինվորական

¹⁷ Ռուբեն 1990, 7, 145:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 599, թ. 1-2:

¹⁹ Արամը Մահուան յիսնամեակին առթիւ 1991, 139-140:

խորհուրդների Հատուկ կոմիտեի հրամանով Երևան քաղաքի պահպանությունը հանձնվել է պարետ Ա. Շահխաթունուն²⁰:

Հուշերում արձանագրվել են Արամի հետ համատեղ գործունեության ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերն ու փաստերը: 1918 թ. մայիսին Ալեքսանդրապոլ-Սարդարապատ-Երևան ուղղությամբ հարձակվող թուրքական ուժերը ներխուժել են Արարատյան դաշտ: Վտանգ էր սպառնում Էջմիածնին և Երևանին:

Հուշերը սկսվում են թուրքական ներխուժման նկարագրությամբ: Ա. Շահխաթունին ներկայացնում է իր և զորավար Մ. Սիլիկյանի հեռախոսագրույցը. «Չունեն որևէ պահեստի զինվոր՝ թշնամուն դիմադրելու համար... Հայտնեցեք Արամ փաշային՝ գաղտնապես, թե պիտի աշխատեն նահանջել դեպի Ղարխունի ճահիճները և ամրանալ Թոզ-Թեփեղերի վրա: Դուք ամրացրեք Երևանը: Տեղի մի՛ տվեք շփոթության և իրարանցումի»²¹:

Այդ բախտորոշ օրերին դրսևորվել է Ա. Մանուկյանի՝ թշնամուն հակահարված հասցնելու աներեր վճռականությունը: Նրա վճիռները համարձակ էին և խելացի: Ա. Շահխաթունու հուշերում Արամը գտնվում է գործողությունների կիզակետում, կարողացել է բոլորին համախմբել մեկ նպատակի շուրջ. «Այստեղ պետք է ավելացնեմ, որ Արամը այդ օրերին աներևակայելի եռանդ էր ցույց տալիս բանակի կազմակերպման և ինքնապաշտպանության համար՝ ամեն կողմ երիտասարդ ուժեր ուղարկելով՝ քարոզելու, թե հայ ժողովրդի համար ստեղծված է «լինել, թե չլինելու» հարց: Գիշերները նա չէր քնում, մինչև առավոտյան ժամը 3-ը ոտքի վրա էր: Ամեն հարցի մեջ մտնում էր, որպեսզի ամեն ինչ իր կարգադրությամբ լիներ: Հույս էր տալիս բոլորին, և նրա այդ ընթացքը ապահովություն էր ներշնչում ժողովրդին: Ա. Մանուկյանն ամենաօրհասական պահին անգամ չէր կորցնում մարտական ոգին: Նրան չիուսահատեցրեց նույնիսկ Ալեքսանդրապոլի անկման լուրը: «Արամի դեմքը չայլալվեց, բայց երևի իմ դեմքը փոխվել էր, որ նա ինձ ասաց. «Ի՞նչ է պատահել: Զդերդ մի կողմ: Դեպի գործ և աշխատանք: Հաղթողը մե՛նք ենք լինելու»²²:

Այնուհետև Արամին տեսնում ենք Երևանի մերձակայքում՝ Ուշ-թեփեղերիում (Երեք բլուրներ), որոնք ամրացվել էին Երևանի պաշտպանության համար: Արամը, դիտելով այդ բլուրները, ասել է. «Սրանք մեր վերջին ամրոցներն են: Բայց քաջահույս եմ, որ մինչև այդտեղ թշնամին չպիտի հասնի...»²³:

Նշենք, որ Արամի և Խալիլ փաշայի հանդիպմանը անդրադարձել է նաև Ա. Շահխաթունին: 1918 թ. ամռան վերջին Արամը Երևանում ընդունում է

²⁰ ՀԱԱ ֆ. 289, ց. 1, գ. 4, թ. 6:

²¹ Շահխաթունի 1959, 21:

²² Շահխաթունի 1959, 21-22:

²³ Շահխաթունի 1959, 21-22:

Խալիլ փաշային: Խալիլի ցանկությամբ Արամը նրան ուղեկցում է Թ. Նազարբեկյանի մոտ, այնուհետև՝ Սբ Էջմիածին՝ կաթողիկոսի հետ հանդիպելու: Նա խոստանում է կատարել Խալիլի ևս մեկ ցանկություն՝ հայերի օգնությամբ ապահով հասնել Էրզրում՝ դրա փոխարեն պահանջելով թուրքերի ձեռքում գտնվող Կարսի զինապահեստներից փամփուշտ ստանալ Հայոց բանակի կարիքների համար: Նրա համար հայրենիքի սահմանների պաշտպանությունը կարևորագույն խնդիրներից էր: Զուգահեռներ անցկացնելով Հայաստանում ստեղծված այսօրվա օրհասական դեպքերի հետ՝ կարող ենք հետևություն անել. եթե Արամի նման հայրենասպետ շատ գործիչներ ունենայինք և մեր բանակը համալրեինք ժամանակակից տեխնիկայով, Արցախյան երկրորդ պատերազմն այլ ելք կունենար:

Արշալույս Աստվածատրյանի հուշերը

«Սարգսրապատի պատմաշինությունը և այլ երկեր» գրքում Արշալույս Աստվածատրյանը²⁴ հանգամանորեն ներկայացրել է Արամ Մանուկյանի անձնական կյանքի շատ դրվագներ²⁵: Դրանք ոչ միայն հուշեր են, «այլ նաև անոր կյանքին ու գործին ամբողջ պատմությունը, անոր լուսաշող դիմագծի վերլուծությունն ու արդար արժեքավորումը»²⁶:

Ա. Աստվածատրյանը Արամին առաջին անգամ հանդիպել է 1901 թ. Երևանի թեմական դպրոցում: Նա աշակերտական մի հավաքությամբ ծանոթացել է Արամի հետ: Վերջինս «պնդակազմ էր ու խոշոր, անունը՝ Սարգիս»: Հետագա շարադրանքում հուշագիրը խոստովանում է, որ մինչև 1918 թ. ինքը չի իմացել, որ Ղարաբաղի թեմականից Երևան տեղափոխված Սարգիսն ու Արամը նույն մարդու անուններն են: Շարունակելով պատմությունը՝ նա նշում է, որ 1917 թ. մի օր Արամի հետ կառքով տեղ են գնացել: Ճանապարհին նկատել է, որ Արամի դիմագծերը իրեն հիշեցրել են 17 տարի առաջ Երևանում տեսած Սարգսին: Ա. Աստվածատրյանը չի զլանում նկարագրել նրա արտաքինը՝ «բաց մոխրագույն մահուդից բլուզ, սև կաշվից լայն գոտի, սև մահուդից տաբատ, խիտ, ըմբոստ մազեր, վատառողջ աչքեր, իր տարիքին չսազող լուրջ դեմք»²⁷: Հետագայում, Արամի հետ շփվելով, հուշագիրն ամեն անգամ ստացել է այն տպավորությունը, որ Արամը լուրջ ու լռակյաց, ինքնամփոփ մարդ է և աչքի չի ընկնում իր կարողություններով. «Հռետոր չէր, արտասանությունն ուներ ինչ-որ փոքրիկ թերություն, որ վնասում էր խոսքի արտաքին տպավորությունը, մանավանդ անսովոր ականջի համար: Չունեի նաև հստակ սահուն ոճ, որի ազատ կարկաչունն այնքան անհրաժեշտ է միտինգային

²⁴ Արշալույս Աստվածատրյան (1883-1973) հեղափոխական գործիչ, Երևանի Հատուկ կոմիտեի անդամ:

²⁵ Աստվածատրյան 2007:

²⁶ Արամը մահուան յինամեակին առթիւ 1991, 7-8:

²⁷ Աստվածատրյան 1927, 300:

հռետորի համար»²⁸։ Նրա արձանագրած փաստերը, թվում է, թե նսեմացնում են մեծ գործչի մարդկային նկարագիրը, բայց երբ ավարտում է միտքը, պարզ է դառնում, որ ցանկացել է նրա կերպարը համակողմանիորեն ներկայացնել։ «Զուրկ հռետորական շնորհքից՝ Արամը, սակայն, ուներ զարմանալի բովանդակալից ու հարուստ միտք, և երբ ականջդ սովորում էր նրա լեզվին ու խոսքին, միշտ հաճույքով էիր լսում նրան։ Ճկուն ու հնարագետ էր նրա միտքը։ Չեմ հիշում մի դեպք, երբ կարկտի նման տեղացող ժողովներում, նիստերում ու խորհրդակցություններում ստեղծված լինե՞ր ծանր ու անելանելի կացություն՝ փակուղի, և Արամը փրկած չլինե՞ր դրությունը»²⁹։ «Նա շնորհալի զեկուցող էր։ Նրա զեկուցումների մեջ չկար ոչինչ ավելորդ, ոչ մի միտք հոգնեցնող մանրամասնություն։ Խնդիրները դնում էր իրենց մերկությամբ, լուսաբանում էր պարզ ու կարճ, երբեմն, կարիք եղած դեպքում զեկուցումն ամփոփում էր երկու խոսքով և ապա տալիս եզրակացություններ։ Ախտաճանաչության զարմանալի ընդունակություն ուներ, դեպքերն արժևորում էր ճշտությամբ և այնուհետև գալիքը նախատեսում էր հատուկ կերպով»³⁰։

Ա. Աստվածատրյանին հիացմունք են պատճառել Ա. Մանուկյանի բնավորության գծերը՝ հաստատականություն, սկզբունքայնություն։ Խորությամբ ճանաչել է հեղափոխական գործչի, պարզապես հայ մարդու անհատական հատկանիշները։ Ա. Մանուկյանին դիկտատոր³¹ ընտրելու հաջորդ օրը, երբ նա տուն է վերադառնում, տան մուտքի երկու կողմում տեսնում է պահակ-զինվորների, իսկ բնակարանի մուտքին՝ «Արամ փաշա» ցուցանակը, նա գրպանից հանում է գրչահատն ու մաքրում այդ բառը, երկու օր անց էլ՝ նաև հսկողներին։ 1917 թ. վերջերին Արամը Թիֆլիսից ժամանում է Երևան և տեղի Հայոց ազգային խորհրդի նիստում (դեկտեմբերի 24) հանդես գալիս զեկուցումով՝ ներկայացնելով քաղաքական իրավիճակը։ Երևանի ազգային խորհրդի կողմից Արամի՝ հայկական կազմակերպությունների առջև ծառացած խնդիրների վերաբերյալ արած առաջարկություններն արժանանում են հավանության։ Ընտրվում է արտակարգ լիազորություններով օժտված մի մարմին՝ Հատուկ կոմիտե, որը դարձել է Երևանի նահանգի փաստական իշխանությունը, իսկ ուղղություն տվողն ու ոգեշնչողն Արամ Մանուկյանն էր։

Ա. Աստվածատրյանը ուշագրավ մանրամասներ է պատմում նաև Արամի կենցաղավարության մասին։ Արամը երբեք հոգ չի տարել իր մասին։ Որտե՞ղ ապրել, ի՞նչ ուտել, ի՞նչ հագնել. այս հարցերը քիչ են հուզել նրան։ «Մի կերպ կապրենք, չենք մեռնի» – այս է եղել Արամի տեսակետը։ Ըստ հուշագրի՝ Արամը որևէ տեղից աշխատավարձ չի ստացել և ապրել է զրկանքներով ու

²⁸ Աստվածատրյան 1927, 300:

²⁹ Աստվածատրյան 1927, 300:

³⁰ Աստվածատրյան 1927, 301:

³¹ 1918 թ. մարտի 24-ին Երևանի բնակչությունը, զորքը և Հայոց ազգային խորհուրդը Արամին ընտրեցին Երևանի նահանգի դիկտատոր։ Հմմտ. Ասրյան 2009, 58:

գրեթե կիսաքաղց: Մինչև ընտանիքի՝ Երևան տեղափոխվելը նա ապրում էր Աբովյան և Դոկտորոսկայա փողոցների անկյունում գտնվող հասարակ տան մեջ: Սենյակը չունեի տարրական հարմարություններ և կահավորանք. «մի անշուք մահճակալ, երկու հասարակ սեղան և մի երեք-չորս հասարակ աթոռ»: Սենյակի մի անկյունում դրված էր թիթեղյա վառարանը, որի խողովակները հաճախ դուրս էին ընկնում իրար միջից՝ սենյակը լցնելով ծխով: Ա. Աստվածատրյանի և Արամ Մանուկյանի տներն իրար մոտ էին, և նրանք հաճախ էին ճաշում միասին: Արամի ճաշի մասին հոգ էր տանում նույն տանն ապրող վանեցի մի ընտանիք, որն ապրում էր գրկանքներով: Երբեմն ընկերները ճաշում էին առանց հացի: Վանեցի քույրիկը, ճնշվելով ու ամաչելով, ասում էր, որ տանը հաց չկա, Արամը, բարի ժպիտը դեմքին, հանգստացնում էր. «Արշալույսը օտար մարդ չէ, վնաս չունի»³² Հուշագիրը նշում է, որ Արամը շրջապատում իրեն պահում էր սովորական մարդու նման, և բոլորն էլ կարող էին նրան մոտենալ որևէ հարցով: Բնակչության կողմից նա հաճախ էր դիմումներ ստանում, դրանց լուծում տալիս, միայն երբեմն կատակել է՝ ասելով. «Կարծում եմ՝ ամուսնալուծության համար էլ շուտով ինձ են դիմելու»: Հատուկ կոմիտեն Արամի համար կառք էր գնել, որպեսզի ժամանակը խնայի, բայց երկու շաբաթից այն վաճառվում է, որովհետև նա գրեթե չէր օգտվում դրանից, իսկ Թիֆլիսից ուղարկած ինքնաշարժն էլ ուղարկել էր Ազգային խորհրդի ավտոկայանատեղի՝ ընդհանուր կարիքներին ծառայելու համար:

Արամ Մանուկյանը՝ Հայաստանի փրկիչ

Ա. Աստվածատրյանը տպավորիչ մանրամասնություններով է նկարագրել 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ Արամի անձնվեր գործունեությունը: Բազում օրինակներ բերելով՝ ցույց է տվել մեծ գործչի նվիրվածությունը հայրենիքին և իր ժողովրդին: Այդ օրերին Արամին հետաքրքրում էր միայն մեկ միտք, այն է՝ փրկել Հայաստանը, թույլ չտալ որ թուրքերը մտնեն Երևան և հայկական որևէ բնակավայր: Աստվածատրյանը գրում է. «Համատարած հուսալքումի այդ շրջանում նա մնաց միշտ հուսադրող, ոգևորող, հավատ ու եռանդ ներշնչող... Ռազմաճակատը նրա մտահոգության միակ առարկան էր... Արամի միտքը կլանված էր առաջին գիծը ամուր ու անսասան պահելու հոգսով: Անընդհատ կապի մեջ էր Վաղարշապատում գտնվող գլխավոր շտաբի հետ: Արամն իր շնչով վարակում էր ամենքին: Ոչ ոք չէր խնայում հնարավորը»³³: 1918 թ. մայիսի 22-ին, զորավար Մ. Սիլիկյանի և փոխգնդապետ Ա. Վեքիլյանի մշակած պլանի համաձայն, հայկական զորքը Սարդարապատի ճակատում հակահարձակման անցավ թուրքական գերակշիռ ուժերի դեմ և ծանր մարտերից հետո թշնամուն դուրս շարտեց Արարատյան

³² Աստվածատրյան 1927, 303:

³³ Աստվածատրյան 1927, 303:

դաշտավայրից³⁴: Սարդարապատի հերոսամարտի փայլուն հաղթանակի շնորհիվ վերստեղծվեց հայոց պետականությունը: Հայաստանի Հանրապետության կայացման գործում անգնահատելի է Ա. Մանուկյանի վաստակը: Մինչև Հովհաննես Քաջազնունու կառավարության՝ Երևան ժամանելը ողջ իշխանությունը փաստացիորեն գտնվում էր Արամի գլխավորած նախակառավարության դեր կատարող «Վարիչների մարմնի ձեռքում»: Ներքին գործերի նախարար Ա. Մանուկյանը³⁵ այդ օրերին կարողացավ կարգ ու կանոն պահպանել նորաստեղծ հանրապետությունում:

Արամ Մանուկյանի մահը

1918 թ. դեկտեմբերին Արամը վարակվեց բժավոր տիֆով: Հիվանդությունը տաժանելի էր և ունեցավ ողբերգական վախճան: Ա. Աստվածատրյանն իր հուշերում անդրադարձել է նաև Արամի կյանքի այդ շրջանին: Նա գրում է, որ 1918 թ. դեկտեմբերին Երևանի ազգային խորհրդի Հատուկ կոմիտեի քարտուղար Սարգիս Օհանջանյանի (1869-1918) թաղմանը Արամը մինչև գերեզմանատուն չի կարողացել հասնել, վերադարձել է տուն և պառկել: Նա վարակվել էր բժավոր տիֆով: Արամին բուժող բժիշկների թվում էր Ս. Կամսարականը: Նա ամեն օր այցելում էր հիվանդին: Այդ նույն օրերին տիֆով հիվանդացել է նաև պետական վերահսկիչ Մինաս Բերբերյանը (մահացել է 1919 թ. հունվարի 11-ին), որին միաժամանակ բուժում էր այդ նույն բժիշկը: Հուշագիրը պատմում է, որ Ս. Կամսարականը գոհունակությամբ էր խոսում Արամի մասին. «Զարմանալի մարդ է Արամը. Ի՞նչ հիվանդ, ես նրա մոտ հանգստանում եմ. հատկապես Բերբերյանից հետո: Նա մշտապես դժգոհում է և սարսափում իր վիճակից: Սիրտս ճնշվում է նրա մոտ: Իսկ Արամի մոտ՝ տրամադրությունս լավ է, ո՛չ մի գանգատ, ո՛չ մի սրտնեղություն: Հիվանդ տեղովը մեզ՝ բժիշկներին ձեռք է առնում, ծաղրում է, որ բժերը³⁶ լավ չպահեցիք և նրանք էլ խռովեցին ու փախան, լավ «հեքիմ» չեք»: Խոսում է այլ և այլ նյութերի մասին, իր հիվանդությունով կարծես չի հետաքրքրվում: Այո՛, զարմանալի մարդ է Արամը»³⁷:

Օր օրի Արամի դրությունը վատթարանում է: Նա 18-րդ օրը կորցնում է գիտակցությունն ու գրեթե մինչև վերջ մնում այդ վիճակում: Բժիշկները, որոնք վստահ էին, որ նա հաղթահարելու է հիվանդությունը, բարձրաձայն խոսում են այդ մասին՝ մտահոգվում են նրա երկարատև ուշազնացությամբ՝ կարծելով, որ հիվանդն իրենց չի լսում: Որքան մեծ է լինում նրանց զարմանքը, երբ լսում են Արամի խոսքերը. «Ի՞նչ եք ասում. ոտքս գետնովը տամ,

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 84, թ. 5:

³⁵ Մանուկյան Արամը ներքին գործերի նախարար եղել է մինչև 1919 թ. հունվարի 29-ը:

³⁶ Տիֆով հիվանդների մարմնը սովորաբար ծածկվում է մանր բծերով, որոնք հետո անցնում են: Արամի վրա երևացել են մի քանի հատ և շուտ վերացել: Հմմտ. Արշալույս 1929, 61:

³⁷ Աստվածատրյան 1929, 61:

սարերը կրողան»³⁸: Բժիշկներից մեկը պատմում է, որ Արամի մահվանից մի քանի օր առաջ նրան քննելիս նկատել է ուշքի գալու նշաններ և փորձել է խոսել նրա հետ՝ հարցնելով նրա որպիսությունը: Նա հազիվ լսելի ձայնով պատասխանել է «Լավ եմ, լավ»: Դրանք Արամի վերջին բառերն էին: Արամի մահվան լուրը ցնցել էր բոլորին: «Արամի ննջարանը տանող դուռը բաց էր..., - գրում է Ա. Աստվածատրյանը, - հարևան սենյակից լսվում էին հեծկլտանքներ... Ինքնամոռացությունից ինձ հանեցին սրտամորմոք հառաչանքներ... գլուխս բարձրացրեցի. վանեցի քույրիկն էր»³⁹: Արամի հուղարկավորության ժամանակ Նիկոլ Աղբալյանի արտասանած դամբանականը նրան բնորոշող լավագույն խոսքերն են. «Երբ գիշերը գայ, մտեք ձեր հոգիի սենեակը և խօսեցեք ձեր խղճի հետ և ըսեք, արդեօք աշխատե՞ր էք հայ ժողովրդի համար, ինչպես Արամը, եղե՞ր էք այնքան անձնագրի, որքան Արամը, տւե՞ր էք ձեր ամբողջ կեանքը հայ ժողովրդին, ինչպես Արամը...»⁴⁰: Արամի ժամանակակիցները հաճախ են մեծարել ու փառաբանել նրան: Այդ առումով արժե հիշատակել Օնիկ Մխիթարյանի գնահատականը. «Արամը, օժտված ի վերուստ, ամբողջ ժողովրդի մը համար ստեղծեց նոր պատմութիւն եւ կեանքի կոչեց ու իրականացուց մեր հայրենիքի աւերակներուն վրայ 500 տարիներէ ի վեր թափառական ու անհանգիստ երազը: Արամը կրցավ առարկայացնել ահա այդ Մեծ Երազը, եւ այդ մեծ առարկայացումին մէջ է, որ կը մեծնայ Արամը եւ կը գերազանցէ իր եւ իրմէ ետք եկող ժամանակներու բոլոր մեծութիւնները, քանի որ, ամէն բանէ առաջ, Արամը կերտեց Ազատ Եւ Անկախ Հայաստանը»⁴¹:

Այս հուշերը փաստում են, որ Արամի կյանքն ու գործունեությունը բավականաչափ ուսումնասիրված են, բայց կան որոշ հարցեր, որոնք մեկնաբանության կարիք ունեն նրա կերպարն ամբողջությամբ բացահայտելու համար: Վստահ ենք, որ կհայտնաբերվեն նոր փաստեր և իրողություններ, որոնք աննկատ են մնացել նախորդների կողմից: Կարևորելով Ա. Մանուկյանի հայրենանվեր գործունեությունը հայ ժողովրդի փրկության և Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման գործում՝ 2019 թ. Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարանի կենտրոնական ցուցասրահում բացվեց Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետական-քաղաքական գործիչ Ա. Մանուկյանի ծննդյան 140-ամյակին նվիրված ցուցադրություն, իսկ Հայաստանի Առաջին հանրապետության հռչակման օրը՝ մայիսի 28-ին, Սարդա-

³⁸ Աստվածատրյան 1929, 61:

³⁹ Աստվածատրյան 1929, 61:

⁴⁰ Աղբալյան 1919, 5, հմմտ. Վրացեան 1967, 54-55:

⁴¹ Մխիթարեան 1923, 39-40:

րապատի հերոսամարտի հուշահամալիրում կանգնեցվեց նրա 140-ամյակին նվիրված հուշակոթողը⁴²:

Եզրակացություններ

Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետական-քաղաքական գործիչ Արամ Մանուկյանի մասին շատ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդել նրա ընկերները և ժամանակակիցները՝ Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ա. Շահխաթունին, Ա. Աստվածատրյանը և այլք: Հուշագիրները մեզ հնարավորություն են տալիս ծանոթանալու Արամ Մանուկյանի անձի, ազգային-հեղափոխական գործունեության, ժողովրդի վրա նրա թողած ազդեցության և հայոց կյանքում կատարած դերի մասին: Նրանք հանգամանորեն ներկայացնում են Արամ Մանուկյանի հեղափոխական գործունեությունը, նրա դերակատարումը իշխանության մարմինների ձևավորման, հայության անվտանգության ապահովման, տնտեսության վերականգնման, սովը կանխելու, օրինականություն հաստատելու, թշնամուն դիմակայելու վճռականության և, ի վերջո, Հայաստանի Առաջին հանրապետության ստեղծման և ամրապնդման գործում:

Գրականություն

- Ասրյան Ա. 2009, Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործունեությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ. հրատ., 114 էջ:
- Արամը Մահուան յիսնամեակին առթիվ 1991, Երևան, «Միքայել Վարանդեան» հրատ., 549 էջ:
- Աստվածատրյան Ա. 1927, Արամի մասին (հանդիպումներ, տպավորություններ), Դրոշակ, N 10, Փարիզ, էջ 299-306:
- Աստվածատրյան Ա. 1929, Արամի մահը, Դրոշակ, N 3, Փարիզ, էջ 60-62:
- Աստվածատրյան Ա. 2007, «Սարդարապատի պատմաշինությունը» և այլ երկեր, Երևան, «Հայպետհրատ», 832 էջ:
- Թադե 1929, Արամի մասին (Սարգիս Յովհաննիսեան 1879-1919), Դրոշակ, N 1-2, Փարիզ, էջ 28-29:
- Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 47, 201, 121, 289:
- Մելիքյան Ա. 2022, 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի հիշողությունը Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարանի հավաքածուներում, «Վէմ» համահայկական հանդես, հունվար-մարտ, N 1 (77), «Լուսակն», էջ 215-236:
- Մխիթարեան Օ. 1923, Արամ, Հայրենիք, Բոստոն, N 8, էջ 38-42:

⁴² Արամ Մանուկյանի 140-ամյակին նվիրված վեց մետր բարձրությամբ, կարմիր տուֆից կերտված հուշակոթողը կառուցվել է Տորոնտոյում՝ Հայաստանի պատվո հյուպատոս Վան Լապոյանի հովանավորությամբ: Հեղինակներն են ճարտարապետ Հայկ Ասատրյանը և քանդակագործ Արտակ Համբարձումյանը: Հմմտ. Մելիքյան 2022, 218:

- Նիկոլ Աղբալյանի դամբանականը 1919, Աշխատանք («Աշխատանք»ի խմբագրությունից իբրեւ առաջին սգապսակ եւ ամենադոյզն յարգանք կը ծօնէ Արամի յավերժական յիշատակին), N 4, Երևան, էջ 5-6:
- Շահխաթունի Ա. 1959, Սարգստաբաղի հերոսամարտը եւ մահափորձ Արամ փաշայի դէմ (իմ յուշերից), Հայրենիք, Բոստոն, N 8, էջ 21-30:
- Ռուբեն 1982, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 1, Թեհրան, «Գ» հրատ., 401 էջ:
- Ռուբեն 1982, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 2, Թեհրան, «Գ» հրատ., 326 էջ:
- Ռուբեն 1990, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Թեհրան, «Գ» հրատ., 363 էջ:
- Ստեփանյան Խ. 2008, Ռուբեն Տեր-Մինասյան (կյանքը և գործը), Երևան, «ՎՄՎ-պրինտ», 184 էջ:
- Ստեփանյան Խ. 2010, Արամ Մանուկյանը Ռուբենի հուշերում, Արամ Մանուկյան Ազգային և պետական գործիչը (հոգվածների ժողովածու), խմբ.՝ Խաչատրյան Կ.Հ., Մաղալյան Ա.Վ., Սուքիասյան Հ.Կ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստիտուտի հրատ., էջ 111-118:
- Սուքիասյան Հ. 2010, Հայաստանի Առաջին հանրապետության անդրանիկ կառավարության ձևավորումը, Արամ Մանուկյան Ազգային և պետական գործիչը (հոգվածների ժողովածու), խմբ.՝ Խաչատրյան Կ.Հ., Մաղալյան Ա.Վ., Սուքիասյան Հ.Կ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ., էջ 83-98:
- Վրացեան Ս. 1967, Կեսանքի ուղիներով, հ. Ե, Պէյրոյթ, Համազգային հրատ., 363 էջ:
- Վրացյան Ս. 1919, Արամ (Սարգիս Յովհաննիսեան), Զանգ, N 16, Երևան, էջ 2-3:

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

Արևիկա Մեդիան

Ամփոփում

Արամ Մանուկյանի կյանքի, մարդկային հատկանիշների, մանկավարժական և հեղափոխական գործունեության մասին արժանի գնահատական են տվել նրա ժամանակակիցները: Արամ Մանուկյանի դերակատարումը անգնահատելի է հատկապես Հայոց անկախ պետականության վերականգնման ժամանակաշրջանում: Հայրենանվեր գործիչն իր գաղափարների հետևից տարավ ազատագրական ձգտումներով տոգորված հայ ժողովրդին, նրա մեջ արթնացրեց ազգային ինքնագիտակցությունը, ամրապնդեց ազգի հավաքական միասնությունը՝ վստահություն ներշնչելով սեփական ուժերի հանդեպ:

Այսօր, երբ հայ ժողովուրդը կրկին հայտնվել է ռազմաքաղաքական ծանր իրավիճակում, խիստ անհրաժեշտ է անդրադարձը Արամ Մանուկյանի նման խիզախ ու անձնվեր գործիչների կերպարին:

Բանալի բառեր՝ հուշեր, արխիվային փաստաթղթեր, ընդհանուր ժողով, գինակիցներ, անկախ պետականություն, ազգային ինքնագիտակցություն, քաղաքական իրավիճակ:

АРАМ МАНУКЯН В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННИКОВ

Аревик Меликян

Резюме

Современники Арама Манукяна дали достойную оценку его жизни, человеческим качествам, а также педагогической и революционной деятельности. Неопенима роль Арама Манукяна особенно в период восстановления независимой армянской государственности. Преданный Родине деятель повел за собой проникнутый освободительными устремлениями армянский народ, пробудив в нем национальное самосознание, укрепив единство нации, внушив уверенность в собственных силах.

Сегодня, когда армянский народ вновь оказался в сложной военно-политической ситуации и ощущается необходимость в патриотических деятелях, весьма актуально обращение к образу Арама Манукяна как человека и политической фигуре.

Ключевые слова – воспоминания, архивные документы, общее собрание, соратники, независимая государственность, национальное самосознание, политическая ситуация.

ARAM MANUKYAN IN THE MEMOIRS OF CONTEMPORARIES

Arevik Melikyan

Abstract

Aram Manukyan's contemporaries gave a decent assessment of his life, human qualities, as well as pedagogical and revolutionary activities. The role of Aram is invaluable, especially during the restoration of the independent Armenian statehood. The figure devoted to the Motherland led the Armenian people imbued with liberation aspirations, awakening national self-consciousness, strengthening the collective unity of the nation, inspiring confidence in people's own abilities.

Today, when the Armenian people are once again in a difficult war and political situation with a need for patriotic figures, it is necessary to turn again to the image of Aram Manukyan.

Key words – memoirs, archival documents, general assembly, comrades-in-arms, independent statehood, national self-consciousness, political situation.